

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשות ניצבים וילך, תשס"ט
מספר 826מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"כחתן יכהן פאר וככלה תעדה כליה" על עטרות של חתנים וכלות בעת העתיקה

חז"ל תיקנו לקרוא בשבע השבתות שלאחר תשעה באב שבע הפטרות של נחמה שמקורן בנבואותיו של ישעיהו הנביא. בשבת האחרונה שבהן, פרשת 'ניצבים' או 'וילך' או שתיהן יחד, קוראים את הקטע "שוש אשיש בה" (יש' סא:י ואילך). המוטיב העיקרי של הקטע הוא דימוי שמחת הגאולה של עם ישראל בעתיד לשמחת חתן וכלה. בפסוקים מזכיר הנביא כמה פרטים ריאליים הקשורים לטקס הנישואין, למשל הבגדים, התכשיטים ושאר הקישוטים שעטרו את הזוג הנישא. בחזונו רואה הנביא את היום שבו "ילביש" ה' את עם ישראל בשמחה ובניצחון, כמו ה"פאר" (כובע או עטרה לראש) שמלבישים את החתן וה"כלים" (בגדים ותכשיטים) שמלבישים את הכלות ביום נישואיהן. להלן נתאר בקצרה את תופעת השימוש בעטרות בטקס החופה בתקופת המקרא ובימי חז"ל.¹

כמה פסוקים במקרא מתארים את קישוט הכלה בתכשיטים (יר' ב:לב; יש' מט:יח). אבל לא מצאנו אזכור מפורש לעיטור כלות בעטרות. לעומת זאת, הנוהג לעטר חתנים ביום חופתם נזכר לראשונה בשיר השירים ג:יא בהקשר לחתונת שלמה המלך: "צָאֲנָה וּרְאִינָה בְּנוֹת צִיּוֹן בְּמַלְךְ שְׁלֹמֹה בְּעֵטְרָה שְׁעֵטְרָה-לוֹ אִמּוֹ בְּיוֹם חֲתֻנָּתוֹ וְכִיּוֹם שִׁמְחַת לְבוֹ". מקור זה שהוא לקוני למדי מציע לנו כמה תובנות היסטוריות אך מעורר כמה שאלות:

א. הנוהג לעטר חתנים בעטרות קדום מאוד. המקור בשה"ש מדווח על עיטורו של שלמה, מלך וחתן כאחד, והשאלה היא: האם עיטורו בעטרה משום היותו מלך-חתן, או שמא עיטרו גם חתנים מהשורה בעטרה? אם גם חתנים עוטרו בעטרות, כיצד הן נראו בתקופת המקרא? האם הן היו דומות לעטרות של גברים בני האצולה המצרית והמסופוטמית? כפי שנראה להלן, בתקופות מאוחרות היה זה מנהג עממי למדי, והשאלה היא אם המנהג התפתח בעקבות הדיווח על שלמה או בנסיבות היסטוריות אחרות.

ב. לפי הפסוק, אמו של שלמה התקינה עבורו את העטרה. האם כך היה גם מנהגן של כלל האימהות, או שמא מדובר במקרה פרטי?

ג. העטרה של שלמה עוררה כנראה עניין בקרב בני העם, בייחוד בקרב בנות העיר ירושלים, שתאוות ההתגנדרות שלהן במגוון תכשיטים ועדניים הייתה לשם דבר (השוו יש' ג:טז-כג). ייתכן שעל רקע התעניינותן בנוי ובאסטיקה קורא להן מחבר השיר לבוא ולחזות במלך. האם חזו בנות העיר במלך המעוטר בעטרה היוקרתית בתהלוכה או באירוע מיוחד שהתקיים לשם כך?

השימוש בעטרות בתקופת חז"ל: היבטים ריאליים

העטרת ראשי כלות וחתנים בעטרות הייתה אקט טקסי מקובל בחתונה בחברה היוונית-רומית הנכרית בתקופה הקלאסית.² העטרה שהונחה על ראש הכלה מילאה תפקיד עיטורי-אסתטי וגם הייתה לה משמעות סמלית: היא ביטאה תחושה של סיפוק, שמחה וניצחון, כמו מצביאים ומנצחים בתחרויות.

¹ על הריאליה של העטרות בעת העתיקה ראו בהרחבה במאמרי: א"א שמש, "בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתנתו" (שה"ש, ג, יא): על הריאליה של עטרות חתנים וכלות בעת העתיקה", בתוך: ל' מקובצקי ואחרים (עורכים), ספר מאמרי כנס "חוכמת חיים ושירת חיים": כנס על ספרי "כתובים" שבמקרא", הכנס השני של המחלקה למורשת ישראל, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, אריאל תשס"ט, עמ' 170-192.

² סקירות כלליות של טקסי חתונה בעולם היווני רומי ראו: J. Redfield, "Notes on the Greek Wedding", *Arethusa* 15 (1982), pp. 181-201; R. Seaford, "The Tragic Wedding", *Journal of Hellenistic Studies* CVII (1987), pp. 106-

בתקופת חז"ל היה עיטור חתנים וכלות נוהג עממי מקובל גם בחברה היהודית.³ בספרות המשנה והתלמוד נזכרו תכשיטי ראש בשמות נוספים על אלה המצויים בספרות המקראית, כגון 'כליל', 'כלילא', 'עטרת כלולה' ו'תגא'.⁴ הפרטים על סוגי עטרות, עיצובן והחומרים ששימשו להכנתן רבים בספרות חז"ל יותר מבמקרא. למשל, בספרות התנאים והאמוראים נזכרו מקלעות של צמחים ופרחים ששימשו לקישוט או להנחה על הראש. **סוגים של עטרות חתנים וכלות**

על הנוהג לעטר חתנים בעטרות בחברה היהודית בימי חז"ל למדים מכמה מקורות תלמודיים האוסרים קיום נוהג זה בעקבות שלושה אירועים היסטוריים קשים.⁵ בדיון בהתפתחות ההיסטורית של האיסור ובגדריו ההלכתיים תוארו כמה סוגים של עטרות שהותקנו מחומרים או מצמחים. רשימה ראשונה של עטרות נזכרה בתוספתא סוטה (ליברמן) טו, ח, המציינת עטרות חתנים וכלות המותרים והאסורים בשעת טקס הנישואין: ואילו הן עטרות חתנים? של מלח ושל גפרית אבל של ורד ושל הדס התירו. בפולמוס של טיטוס גזרו על עטרות כלות. אילו הן עטרות כלות? אילו זהוריות מזהובות אבל יוצאה היא בכיפה של מלח בבית.

רשימה אחרת הובאה בירושלמי סוטה (פ"ט, ה"ט, כד ע"ב-ע"ג):

"נפלה עטרת ראשינו" (איכ' ה:טז). אילו הן עטרות חתנים? זו זהורית המוזהבת. רבי בא בשם רב: של מלח ושל גפרית. רב ירמיה בשם רב: של מלח ושל זית. רב נחמן בר יעקב אמר אפילו דחילפי. בתלמוד הבבלי נזכרות סוגי עטרות חתנים שמקצתן שונות מאלה הנזכרות במקורות הארץ-ישראליים (בבלי, סוטה מט ע"ב):

אמר רב: לא שנו אלא של מלח וגפרית, אבל של הדס ושל ורד – מותר, ושמואל אומר: אף של הדס ושל ורד – אסור; של קנים ושל חילת – מותר, ולוי אמר: אף של קנים ושל חילת – אסור. וכן תני לוי במתניתיה: אף של קנים ושל חילת – אסור.

על עטרות שהונחו על ראשי כלות נמסר בהמשך הסוגיה בתלמוד הבבלי (סוטה, שם):

מאי עטרות כלות? אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן: עיר של זהב. תניא נמי הכי: איזהו עטרות כלות? עיר של זהב, אבל עושה אותה כיפה של מילת. תנא: אף על חופת חתנים גזרו. מאי חופת חתנים? זהורית המוזהבת. תניא נמי הכי: אלו הן חופת חתנים? זהורית המוזהבת, אבל עושה פפירית ותולה בה כל מה שירצה.

מהמקורות הנזכרים עולים הפרטים האלה:

א. החומרים ששימשו להתקנת העטרות נחלקים לשלוש קבוצות: 1. מתכות יקרות (כסף וזהב); 2. מינרלים ומחצבים (מלח, גופרית); 3. צמחים ופרחים (ורד, הדס, עלי זית, קנה (=קנה מצוי, *Phragmites australis*) וחילת (חילף החולות *Desmostachya bipinnata*).

ב. אם עטרות חתנים היו צנועות והוכנו ממגוון צמחים, הרי הכלות נהנו מעטרות יקרות שהותקנו ממתכות יקרות.

ג. במקור הבבלי בסוטה (מט ע"ב) סודרו עטרות חתנים לפי ערכן מהיקר לזול. יש שקבעו שעטרות מחומרים פשוטים ביותר מותרים, ברם נחלקו החכמים מהו חומר פשוט. לפי הדעה המחמירה של לוי, כל עטרה אסורה לחתן, ואילו לפי פשט הסוגיה, לכלה לא נאסרה אלא עטרה של כסף וזהב.

ד. יש הבדלים ריאליים בין המקורות הארץ-ישראליים לבבליים. למשל, המקור הארץ-ישראלי מזכיר עטרה מזית, ואילו הבבלי אינו מזכיר עטרה מצמח זה. מתברר שהסיבה היא שבארץ ישראל הזית היה גידול יסודי, מה שאין כן בבבל. הכנת עטרות לכלות מזהוריות תוארה במקורות הארץ-ישראליים בלבד, שכן כנימות הצבע גדלות על עצי אלון הגדלים בארץ ישראל.

אין ספק שמעמד הנישואין נחשב אחד משיאי השמחה בחייו של אדם. יש להניח שחתנים וכלות השקיעו מאמצים רבים בבחירת העטרות ובעיצובן, אשר על כן היה לעטרות חלק נכבד בשמחה האישית של הנישואים – עשירים ועניים כאחד. זאת גם הסיבה כנראה שהנביא המיחל ליום גאולתם של ישראל מדמה אותו כיום שמחת הנישואים של החתן והכלה.

ד"ר אברהם אופיר שמש
המחלקה למורשת ישראל,

130; C. Leduc, "Marriage in Ancient Greece", in Pauline Schmitt (ed.), *A History of Women in the West: Volume I: From Ancient Goddesses to Christian Saints*, Cambridge, MA 1992, pp. 233-295

³ על החתונה ומנהגיה בחברה היהודית בימי חז"ל ראו: נ' רובין, **שמחת החיים: טקסי אירוסים ונישואים במקורות חז"ל**, תל אביב תשס"ד.

⁴ למשל ירושלמי, מעשר שני, פ"ד, ה"ד, נה ע"ב; בבלי, שבת נט ע"ב; אסתר רבה (וילנא) פרשה י, יב.

⁵ הכוונה למרד הגדול של היהודים ברומאים (66–70 לספירה); המרידות בימי טריאנוס קיסר בשנים 116–117 לספירה שמפקדו היה לוציוס קויתוס (Lucius Quietus) ומרד בר כוכבא (132–135 לספירה) בתקופת אדריאנוס קיסר. ראו משנה במסכת סוטה ט, יד.

המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>